

Дүрсіл

АКАДЕМИК СЕЙІТ
ҚАСҚАБАСОВ
ЖӘНЕ ҚАЗАҚ
ФОЛЬКЛОРИСТИКАСЫ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АЛМАТЫ АКАДЕМИЯСЫ

Жинақты басуға М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Ғылыми кеңесі ұсынған

Редакциялық алқа:

Ақыш Н.Б., Әзібаева Б.У., Әлбеков Т., Әлібекұлы А., Әуесбаев П., Елеукенов Ш.Р., Ерғалиева Р.Ә., Күзембаева С.Ә., Қалижанов У.Қ., Қирабаев С.С., Қорабай С., Қосан С., Мұқан А.О., Пірәлиев Г.Ж., Исмакова А.С.

Жауапты редакторы: филология ғылымдарының кандидаты Тоқтар Әлбеков

Жинақты құрастырғандар: филология ғылымдарының кандидаттары Тоқтар Әлбеков, Пакизат Әуесбаева (жауапты шығарушы).

Академик Сейіт Қасқабасов және қазақ фольклористикасы: М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында 2015 жылдың 16 қазан күні өткен «Академик Сейіт Қасқабасов және қазақ фольклористикасы» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы: «Әдебиет әлемі», 2015. – 384 б.

Жинақта Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы профессор, ҚР Мемлекеттік және Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтардың лауреаты, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері Сейіт Асқарұлы Қасқабасовтың 75 жасына толуына арнап 2015 жылғы 16 қазанда Алматыда өткен «Академик Сейіт Қасқабасов және қазақ фольклористикасы» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары енгізілді.

Кітап қалың оқырман қауымға, әдебиеттанушы ғалымдарға жоғарғы оқу орындарының студенттері мен магистранттарының докторанттарына (PhD) арналған.

© Әдебиет және өнер институты, 2015

Уәлихан Қалижанов

ХАЛЫҚ МҰРАСЫНЫҢ ШЫРАҚШЫСЫ

(Кіріспе сөз)

Сейіт Қасқабасов кім? Оның ғылымдағы орны қандай? Жарты ғасырдан астам ғылыммен айналысқан адамның ұлттық жаңғырудағы орны бар ма? Міне, осы сұрақтар жас ғалымдарды қызықтыратыны сөзсіз.

Адамды қиял өсіреді, қиял болашаққа жетелейді. Шексіз денені мен түпсіз тереңдік, жеті қат көк, Күн мен Ай, жұлдыз бен сағым ғажайыптар әлеміне тарта береді. Сол бала қиял бүгінде ұлттың төріне шығарып отырған Сейіт Қасқабасовты атақ-даңққа да, шен мен шекпенге де бөледі. Қазақ ертегілерінің ой-өрісі абитуриент Сейітті Ұлттық Ғылым Академиясының академигі дәрежесіне көтерді.

Аз ұлттардың өткен тарихында жасаған мәдениетін, рухани байлығын жоққа шығару саясатын ұстанған коммунистік тоталитарлық жүйе тұсында ұлттық байлығымыз жайында іргелі еңбек жазу жанкиярлық іс екені айқын.

Қазақ халқының тамыры тереңнен тартылған руханияты да әділетсіздікті аз көрген жоқ. Фольклорлық мұралардың көбі жоққа шығарылып, фольклортануға көзқарастың төмендігінен ұлттық мамандар өсіп – жетілмеген кезеңде шар көтерер ауыр жүкті көтеру өресі биік ұлт тұлғаларының нығына түсті. Осындай тұлғалардың бірегейі – Сейіт Асқарұлы Қасқабасов.

Ғалымның қазақ ертегілерінің бір ғана түрін, қиял-ғажайып ертегілерін тандап алып, оны тудырған құбылыстар мен заңдылықтарға ғылыми ой жарығын түсіру арқылы сюжеттік ерекшеліктерін, образдар жүйесін түпкілікті түйіндеген 1972 жылы жарық көрген «Қазақ қиял-ғажайып

II СЕКЦИЯ

ӘДЕБИЕТТАНУ, ӨНЕРТАНУ ЖӘНЕ РУХАНИ

Гүлжарын

ҚАЗІРГІ ӘДЕБИЕТТЕГІ ФОЛЬКЛОРДАН ЗЕРТТЕЛУІ

Сейіт Асқарұлының өмір жолы М.Әуезов Әдебиет және өнер институтымен тығыз байланысты. Институт табалдырығын алғашында аспирант аттаған ол араға біраз жылдар салған соң меңгерушісі, институт директоры қызметтерін атқарды. Еліміздің экономикасы тәуелсіздіктің екінші онжылдығына аяқ басқанда түзеле бастағаны белгілі. Аталған институт директоры С.Қасқабасов директор болып келген 2001-2011 жылдар аралығында Қазақстан ғылымы да ауыр күндерді басынан өткізді. Сондай қиыншылықтарға қарамай, аталған жылдар бұл үшін табысты жылдар болып әдебиеттану ғылымының да қазак руханиятының тарихына енді. 2001 жылы тарихтан бөлінген қаржының аздығынан бір бөлімге екі ғана артық орын берілмей, қызметкерлер 0,5 ставкамен жұмыс атқаратын кездер де болды. Сол бір ауыр күндерде ұжым басқарған бірінші басшы қызметкерлердің жігерін қалыптастыруға оларға үлкен-үлкен жобаларды ұсынды.

Сондай іргелі жобалардың бірі – Елбасы ұсынған мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында бірінші қызметкерлер көп жылдардан бері айтылып келе жатқан «Қазақ әдебиетінің тарихы», «Қазақ өнерінің тарихы», «Қазақ музыкасының антологиясы» тәрізді іргелі жобаларды жүзеге асырды (2004-2008). Бұл тұста ауыз әдебиетінің үлгілерінен бастап, қазіргі таңдағы әдебиетке дейінгі аралықты қамтыған 10 томдық әдебиеттің тарихын жазуға зерттеу, насихаттау істері жүзеге асты. Ұлттық әдебиет

тарихы зерттелген соң, 2009-2011 жылдары ұжым ғалымдары «Тәуелсіздік идеясының әдебиет пәнінде көркем бейнеленуі» атты кешенді бағдарлама аяқтап, әр дәуір әдебиеті мен өнеріндегі тәуелсіздік идеясы мен ұлттық ерекшеліктерді зерттеуге, зерделеуге кірісті.

Бүгінгі таңда тәуелсіздік тұсындағы әдебиет жан-жақты зерттелу үстінде. Соның бір мысалы – академик С.Қасқабасовтың басшылығымен жарық көрген «Қазіргі әдебиет және фольклор» атты ұжымдық монография (2010). Ұжымдық еңбектің орындаушылары филология ғылымдарының кандидатары Р.Әлмұханова, А.Тойшанұлы, С.Иванжарықова және фольклортанушы ғалым Д.Жақан. Осының авторлардың барлығы дерлік С.Қасқабасовтың еңбектері екенін еске алатын болсақ, ол бүгінде өз елімізді қалыптастырған ғалым. Еңбек – қазіргі әдебиет пен фольклордың арақатынасын зерттегендігімен ерекшеленіп келе жатқандықтан, қазіргі әдебиеттің қайта түлеуіндегі маңызды рөл екендігін саралауға арналған тұңғыш зерттеу.

Еңбектің алғы сөзінде әлемдік ғылымда әдебиет пен фольклордың байланысы XX ғасырда үлкен-үлкен зерттеулерге айналғаны жөнінде айтыла келіп, осы саланың маңызды ғылымында кешеуілдеп жатқаны тілге тиек болған. Қолданылған олқылықтың орнын толтыру мақсатында жазылған еңбектің «Кіріспесінде» Сейіт Асқарұлы ұжымдық монографияның мақсат-міндеттерін ашып түсіндіреді. Қолданылған әдебиетте фольклордың қалай пайдаланылатынын, фольклордың әдеби шығармада атқаратын функциясын анықтау үшін авторлар қауымына әдебиет пен фольклордың арақатынасын, байланысын қаншалықты терең, табиғи, мақсатты екенін зерттеу жұмыстары міндеттелген.

Ғалым монографияның кіріспесінде қазіргі әдебиеттегі фольклорды сөз ету үшін оның қалыптасқан дәстүрлі жолы мен екендігіне оқырманның көзін жеткізу мақсатында

тұсында да бір бәсеңдемегенін нақты мәтіндер негізінде дәлелдейді. Шапқыншылық тұсындағы азаттық жолын туған мифтердің кейінгі жылдары басқыншылыққа қарсы аңыздар, отаршылдық тұсында шыққан мақал-мәтелдер мен халық өлеңдерінде ұласуы тәуелсіздік идеясының халық әдебиетімен біте қайнасып кеткендігін байқатады.

Бұған дейінгі зерттеулерде «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Қамбар батыр», «Қырымның қара батыры», «Қыз Жібек» жырлары негізінде ру-тайпалармен өзара қақтығыс ретінде қарастырылса, мұнда қазақ елінің орта ғасырдағы мемлекетінің тұтастығы мен азаттық жолындағы күресі қатар, араластырыла суреттеліп анықталды. Қазақ хандығы құрылғаннан кейінгі кезеңде мемлекетті сақтап қалу жолындағы күреске ұласқан тарихтан белгілі. Зерттеушілер Жоңғар қоңтажылары, Орта Азия әмірлері, Ресей патшалары тарапынан жасалған шапқыншылықтардың бәрі де ел өміріне өз ізін салып, соның нақты дәлелі батырлар мен бектер, хандар мен билер туралы эпостар мен аңыз-әңгімелер, тарихи жырлар екенін дәлелдеді. Тарихи жырлардың тарихи құжат орнына жүрмейтіндігі жөнінде мифтік ұғымдар мен наным-сенімдердің көркем туындыла бейнелеуіні, көркемдеуші құралдарды кеңінен қолдануының нәтижесінде өзіндік қасиеттерге ие болатындығын айтады. Осындай ойларды жинақтай келіп С.Қасқабасов мынадай қорытынды жасайды: «...ерте замандағы ру мен тайпаның тәуелсіздігі үшін күресті бейнелейтін фольклор бірте-бірте мемлекеттің тұтастығы мен бірлігі идеясын жырлаған эпостарға ұласып, кейінірек ұлттың тәуелсіздігін сақтау қажеттігін алға тартқан туындылар дүниеге келіп, рудың, халықтың, ұлттың тәуелсіздігін арқау еткен тұтас бір фольклорлық көркем жүйе қалыптасқан деп айтуға толық негіз бар».

Әдебиеттің өзі халықтың өмірінен, тұрмысынан туындайтынын ескеретін болсақ, тәуелсіздік үшін күрес

қазақ халқының сан ғасырлық тарихымен біте қайнасып өткендігін байқауға негіз бар. Азаттық, бостандық үшін күрес халықтың көркем шежіресі болып табылатын фольклорлық туындыларда желісі үзілмей жырланып өле жатуы бүгінгі тәуелсіздігіміздің бізге онайлықпен келмегенін еске салады. Зерттеушілер әр дәуірдегі туындылардан мысалдар келтіру арқылы тәуелсіздігіміздің басын арттырып, күдіретін түсіндіруге тырысқан. Сондықтан мұндай еңбектердің өскелең ұрпақты патриоттық рухта тәрбиелеуде берері мол.

«Қазіргі әдебиет және фольклор» атты монография авторы қазіргі әдебиеттегі фольклорлық үлгілерді әр жанр бойынша қарастырып, олардың бастау көзі қайда жатқандығын ғылыми негізде дәйектеген. Бұл зерттеулердің негізгі жетістігі – қазіргі таңда көптеген әдебиеттанушылардың постмодернистік деңгейде айтарлық жүрген шығармаларының түп негізі фольклорда жатқандығы мистикалық сарын ретінде дәлелденуі. Ұжымдық еңбек осындай жетістіктерімен алдағы үлкен зерттеулерге бастау болатыны анық. Қазіргі әдебиеттегі фольклорлық үлгілерді зерттеу жұмыстары алдағы уақытта жалғасын табары аусыз. Соның бір дәлелі – осы институт ғалымдарының «Тәуелсіздік және фольклор» (2012), «Шетелдегі қазақ фольклоры», «Қазақстандағы қазіргі заман фольклоры» (2014) атты ұжымдық монографиялары. Сондықтан С.А.Қасқабасов – қазіргі таңда фольклортану ғылымына жаңа серпін қосуды, оны әр қырынан зерттеудің бастаушысы ғана емес, негізгі жүзеге асырушыларының бірі ретінде алыс-жақын елдерге кеңінен танымал фольклортанушы ғалым. Ғалымның алдағы уақытта да тың идеялар ұсынып, ұлттық әдебиеттану мен фольклортану ғылымын жаңа белестерге көтеруіне тілектеспіз.

таңда көп айтылып жүрген «шала қазақтар» туралы «Қытай мәншүрттікпен» әдемі ұштастыра білген. Ал М.Мағұпұлының «Шақан-Шері» романының өзегі фольклорлық «шала ұштастықта өрілгенін Шақан-Шері образы арқылы дәлелдей алады. Кейіпкердің жолбарыс аулау, жолбарыспен жекпе-жек шығуын сөз ету үшін «Қамбар батыр» жырларын Қамбардың ерлігімен салыстыра сөз етеді. Шақан-Шері ертегілер мен батырлар жырындағыдай эпикалық кейіп емес екендігі шығарманың басты айырмашылығы ретінде танылса, жазушының «Қуыршақ» әңгімесі арқылы оларға жетелейді. Қазіргі таңда әдебиеттанушылардың демонологиялық деп айдарлап жүрген шығармаларға түп негізі ауыз әдебиеті үлгілерінде жатқандығы зерттеуші ертегілердегі сиқыршы әйелдердің істерін ұштастыра әңгімелейді. Осындай әңгімелердің қатарына М.Омарованың «Жол үстінде» әңгімесіне ерекше назар аударылған. Зерттеуші осы әңгіме арқылы өлі әруақтардың тірілер әлеміне көрінуі, тірілерді мазалауы туралы наным-сенімдердің астарына үніле түскен. Қазақ әдебиетінде әруақтардың түске кіруін екі түрлі болжайды. Біріншісі қолдап-қорғап жүреді десе, енді бірде түз-дәмі таусып қалған туыстарын алып кетуге келгендігі жөнінде айтылады. Бұл әңгіме халықтың наным-сенімдерінің соңғы тоңшылауды тіріліп тұрғаны анық. Зерттеуші А.Алтайдың адам жанды, хайуан тәнді жылқы-жігіт туралы «Кентавр» әңгімесі жөнінде: — «ежелгі грек аңыздарына тұлқазық етіп, ондағы символдарды қазақы ортаға үнілетін жерсіндіріп, авторлық жаңа әдеби мифті өмірге әкелгені» деген тұжырымы да көңілге қонымды.

Жекелеген зерттеулер туралы ойларды жинақтап келгенде авторлар қауымы қазіргі прозадағы фольклорлық композицияның тұтас қолданылуы, фольклорлық сарыны ертегілік образдар, отбасылық салттың суреттелуі, жергілікті ғұрпының бейнеленуі тәрізді мәселелерді қарастыра

және әдебиеттегі дәстүр ұласуы мен жанашылдық қасиеттерін қазақ жазушыларының жетістігі ретінде қарастырамыз.

Ал «Бүгінгі драматургиядағы фольклорлық сарындар» деген аталатын үшінші бөлім «Драмалық шығармалардағы фольклоризм», «Трагедиялық туындылардағы образдардың фольклорлық сипаты», «Фольклорлық поэтиканың ерекшеліктері» деген тарауларға бөлінген. Мұнда қазіргі драматургиядағы фольклоризм, фольклордағы образ, фольклорлық композиция, символдар мен сарындар, трагедиялық туындылардағы образдардың фольклорлық сипаты, фольклорлық поэтиканың көріністері туралы мәселелер зерттелген. Бұл зерттеулерде қазақ драматургтерінің фольклорлық сарындарды мақсатты түрде қолданғандығын Д.Исабековтің «Аққу – Жібек» пьесасында Жібектің Төлегенді тірілтіп алуынан көруге болады. Сол сияқты драмалық шығармаларда көркем образдар мен кейіптерді жасауда фольклормен байланыстың неше түрі айқындалғандығы Ө.Тарази, М.Байсеркенов, Қ.Мырзалиев, Досанов пьесалары арқылы сараланған.

Ғалымның жетекшілігімен жүзеге асқан «Тәуелсіздік қызылшының әдебиет пен өнерде көркем бейнеленуі» атты ғылыми бағдарлама аясында жарық көрген «Тәуелсіздік және фольклор» атты еңбекте қазақ халқының азағтық, бостандық, тәуелсіздік үшін күресі әр дәуірдегі фольклорлық туындылар ретінде қарастырылды. Бұл еңбекте есте жоқ, ескі заман фольклорынан бастап, өмірде болған, қазақ тарихынан үлкен рөл алатын Алпамыс, Қобыланды, Қамбар, Қырымның батыр батыры, Жәнібек, Бөгенбай, Наурызбай, Қабанбай, Жәнібек, Арқалық, Сұраншы, Сырым, Олжабай, Жанқожа, Қыраш, Исатай, Махамбет тәрізді батырлар мен Абылай, Есетары хандар туралы аңыз-әңгімелер түгел қамтылған. Бұл еңбекте ежелгі жырлардағы еркіндікті аңсау Орта Азия халқының шапқыншылығы, Ресей бодандығына қарсы күрес

әдебиеттің әр дәуірінен нақты мысалдар келтірген мақсатта әдебиет пен фольклордың арақатынасын әдебиеттің даму барысымен бірлікте қарау көзделген. Бірақ біз өзіміз көп айтып, сынап жүрген кеңестік дәуір тұсында ақын-жазушыларымыздың фольклорлық ұғымды шығармаларында әртүрлі мақсатта қолданғандығы айтылып, ғылыми тұжырымдалған. Бүгінгі таңда көрсетілген ізденістерімен назар аудартып жүрген М.Мағжан «Жармақ», Т.Әбдіқовтың «Парасат майданы», А.Айтбай «Алтай балладасы» («Алтайдың алқызыл модағайы») романдары постмодернистік романдардың өзінде фольклорды жанрлық басқаша сипатта қолданудың көптеп кездесетіндігі мен негізгі оқиғаға қатысатын бас кейіпкерлерінің әрекеттерімен түсіндірілген.

Тәуелсіздік тұсындағы әдебиеттегі фольклор негізгі жанр аясында зерттелген. «Қазіргі поэзия және фольклор» атты бөлім өз ішінен «Поэзиядағы фольклоризм мәселесі», «Шағын поэзия жанрларының фольклорлық негіздері», «Фольклор поэтикасының бүгінгі поэзиядағы қолданылуы» деп жіктелген. Р.Әлімұқанова қазіргі поэзиядағы өлең, тілек, толғау, фольклорлық композицияларды талдап, А.Тойшанұлы поэзиядағы фольклоризм, айтыс, арнау мәселелерін қарастырған. Д.Жақан қазақ ақындарының бүгінгі таңда арнау, элегия, баллада, фольклорлық образдар мен ұғымдарды қалай пайдаланып жатқандығына назар аударған. Мәселен А.Тойшан ақын Ж.Бөдештің поэзиясында жасаған талдауларында бірде фольклорлық дайын сюжет, яғни аңыз-әңгімелерді жырлағанын, енді бірде «тау құбылу» сарының көркемдік құрал ретінде пайдаланылуына тілге тиек етеді. Ақынның Іле өзенін айдаһарға теңестіретін автор «фольклорлық сананың астарлы көрінісі» ретінде бағамдайды. Сонымен бірге мұнда қазақ поэзиясындағы дәстүр ұласуы да назарда ұсталғандығын М.Жұмабаевтың романы мен Ж.Бөдеш шығармаларының арасындағы байланысты

көрсетіп негіз бар. Ол жөнінде автор: «Ж.Бөдешұлы адамның қандай аташқа айналуы туралы айтылған мифтік сюжеттің қазанның ілкі пікірімен қабыстырып, құлпырта түседі», «Бөдештің тұжырым жасайды».

Ал фольклортанушы Д.Жақан: «Адам баласының өмірі бесіктен жер бесікке дейінгі өмір ағысындағы трагедиялық көңіл-күй әуендері элегиялық әуендер мазмұнын құрайды», – дей келіп, Е.Алаштуған, А.Тойшанұлы, Ж.Қадырова, Б.Беделханұлының, А.Айтбай романдарының шығармаларынан мысалдар келтіре отырып дәлелдесе, келесі кезекте баллада жанрында да фольклорлық ұғымдардың көркемдік ой айту арқылы қолданылуына айналғандығына назар аударады. «Ақын Жанболат айтбайдың «Атау кере» балладасына қазақ халқының өмірінен келе жатқан елеулі дәстүрі, өлген ата-бабалардың қабіріне табыну негіз болған», – дей келіп, әруақтық ұғым туралы қазақи ұғым-түсінікті осы баллада арқылы қарастырып жақты ұғындырған.

«Қазіргі прозадағы фольклорлық дәстүр» деп аталатын екінші бөлім «Проза жанрындағы фольклоризм мәселесі», «Роман мен повестердегі фольклорлық образдар мен композицияның ролі», «Прозалық шығармалардағы фольклорлық салт пен әдет-ғұрыптардың ролі» деп жүйеленген. Авторлар қауымы қазіргі қазақ прозасындағы ертегілік образдар, эпостық композиция, аңызшылық салт, жерлеу ғұрпының бейнеленуі, рулық образдардың көрінісі, проза жанрындағы фольклоризм мәселелерін жан-жақты қарастырған.

Мәселен, А.Тойшан Ә.Кекілбаевтың «Күй» повесіндегі аңыз-әңгімелерді пайдалану арқылы бүгінгі күннің өзекті мәселелерін қозғауына назар аудара білген. Зерттеуші «Аңғарып келген кигізу», «шіре байлау» дегендерді мәңгүрттікпен қарастырып отырып, әр қоғамның өз мәңгүрттік мәселесіне назар аударады. Автор мәңгүрттікті қазіргі